

Mojmír Grygar

Václav Černý a marxismus

1.

Téma svého příspěvku – vztah Václava Černého k marxismu – jsem zvolil jednak proto, že se dotýká důležitých otázek autorovy vědecké, kritické i občanské aktivity, jednak proto, že mi umožní připomenout na základě osobního svědectví některé aspekty Černého vztahu k marxismu v poúnorovém období, kdy vichřice politických změn zachvátila celou zemi a také na Filozofické fakultě způsobila hotové zemětřesení.

Navštěvoval jsem v té době literárněvědný seminář profesora Černého, a protože mi v programu věnovaném sociologickým metodám připadl krkolomný úkol vypracovat referát na téma *Marxismus v literární vědě*, rázem jsem se ocitl v samém centru bouřlivých diskusí. Měl jsem tak možnost podrobně se seznámit s tehdejšími námitkami Václava Černého proti dialektickému a historickému materialismu, ale i s jeho, řekl bych, loajálností k této koncepci světa, s kterou si přál nějak po dobrém, i když s výhradami, vyjít.

Součástí úsilí profesora Černého bylo tehdy najít s novým režimem pro obě strany přijatelné a rozumné modus vivendi; myslím, že tu nepůsobily pouze důvody ryze intelektuální povahy, nýbrž především jeho dávne přesvědčení o nutnosti socialistické přestavby „staré“ společnosti, přesvědčení, kterému válka propůjčila mimořádnou aktualitu a naléhavost. Dobrá vůle člověka, který si byl svrchovaně vědom své ceny a který se věru nemusel teprve po únoru přebarvovat na socialistu, byla však hrubým způsobem odmítnuta a právě on se stal trvalým terčem útoku držitelů tehdejší moci, jakýmsi permanentním cílem ideologických střel. Právě tyto okolnosti podstatným způsobem znásobily jeho pocity hořkosti, křivdy, frustrace a nespravedlnosti, jimž dal později ve svých *Pamětech* tak markantní, vášnivý a zaujatý výraz. A přičteme-li k tomu skutečnost, že Černý byl rozený kritik, že pravda se u něho vždy vyje-

vovala prostřednictvím osobně angažované polemiky, nemohl a nechtěl se dát inspirovat radami antických filozofů a historiků, kteří považovali za nejvyšší hodnotu a ctnost psát o minulosti *sine ira et studio*.

Příklad Thúkýdida, athénského vojevůdce, kterému připadl v peloponéských válkách úděl poraženého vyhnance, ale který přesto dovedl o těchto bojích napsat zprávu dodnes ohromující svou objektivitou a nezaujatostí, neměl pro Václava Černého ani špetky přitažlivosti. Jeho *Paměti* připomínají – ne, pokud jde o názory, o obsah, ale o psychologický habitus a styl – spíše *Eseje* hraběte Arthura de Gobineau, jimž Černý věnoval za druhé republiky rozsáhlou studii. „Cítím, že je mi hluboce ublíženo,“ psal Gobineau v roce 1874, „že je se mnou nespravedlivě nakládáno, a proměňuji se ne v zajatce žebroňáckého milost, ale v pohoršeného titána.“¹ Přesně tato slova mohl o sto let později vepsat Černý jako motto svého účtování se společností a s lidmi, kteří mu – ať skutečně nebo domněle – ublížili, nebo které si prostě znelbíbil.

Ale to již předbílám. Než začnu hovořit o vztahu Václava Černého k marxismu, musím předeslat, že vám nemohu nabídnout výklad, který by si činil nárok na systematickост a úplnost. K takové práci bude povolán ten, kdo bude dobře znát nejen celé Černého odborné, kritické a esejistické dílo, ale také dějinné předpoklady a vývojové peripetie marxistického učení a různých druhů socialismu v západní Evropě, u nás i v Rusku v průběhu dobrých stopadesáti let.

Přiznám se, že v roce 1948 – bylo mi tehdy dvacet let – jsem přistupoval k referátu o marxismu v literární vědě s menšími rozpaky než dnes. Tehdy jsem měl mít referát hotov za týden, ale pan profesor mi velkoryse udělil lhůtu čtrnácti dní. Svě rozhodnutí doprovodil ironickou poznámkou, že začátečník – byl jsem tehdy studentem druhého semestru a u Černého *homo novus* – musí dostat čas, aby si mohl prostudovat *Kapitál*. Samozřejmě jsem této rady nepoužil; místo toho jsem se pokusil reagovat na profesurovy námitky, týkající se uplatnění historického materialismu v kritice, které jsem znal z jeho třídičné stati uveřejněné v roce 1931 v *Činu*.² Byla to vlastně recenze či úvaha o dvou marxistic-

¹ V. Černý: Arthur de Gobineau, prorok rasismu, *Kritický měsíčník* 1, 1938, č. 9–10, s. 388.

² V. Černý: Historický materialism jakožto umělecká kritika 1–3, *Čin* 2, 1930–31, č. 13, s. 292–295, č. 14, s. 318–323, č. 16, s. 368–373 (viz též *Tvorba a osobnost I*, Praha 1992, s. 66–77).

kých knížkách, totiž o Václavkově *Poezii v rozpacích* a o francouzské studii Marka Ickowicze *La littérature à la lumière du matérialisme historique*.

Zásadní výhradou Václava Černého bylo, že stoupenci historického materialismu nadobro opomíjejí kardinální otázku umělecké kritiky, totiž otázku umělecké osobnosti. Tento postoj v podstatě nikdy nezměnil a je třeba říci, že se v něm nemýlil. Na druhé straně však marxistům neodpíral možnost zjišťovat a analyzovat dobové a sociologické předpoklady uměleckého procesu, tedy to, čemu říkal „fyzika a mechanika“ tvorby. O marxistické literatuře byl dobře informován a nepřistupoval k ní s předpojatostí. Naopak, hned v úvodu stati zdůraznil Marxovu a Engelsovu kritiku některých jejích příliš horlivých přívrženců, o nichž platí úsloví o „poturčencích horších Turků“ a se zřejmými sympatiemi se dovolával „vynikajícího marxisty“ Labrioly, který se pokoušel Marxovo schéma závislosti umění na ekonomicko-společenské základně obohatit o některé důležité zprostředkující články. Mezi těmito faktory se objevuje také moment rasy, který Černému důvěrně známý Hippolyte Taine považoval za vlastní „vnitřní pružinu“ uměleckého činu. Umění je podle Labrioly závislé na výrobních a materiálních podmínkách pouze nepřímou, zprostředkovanou. Podobný názor zastává také Lunačarskij, k němuž Černý, jak vyplývá z jedné jeho poznámky v *Pamětech*,³ cítil upřímné sympatie.

Třetí část stati je věnována dialektické metodě. Ta se Václavu Černému zřejmě nijak nelíbila. Reagoval však pouze na Hegelovo teoréma vývojové trichotomie, s jehož pomocí mnozí marxisté (mj. Bedřich Václavek v recenzované knize) dosahovali dalekosáhlých generalizací, aniž se zdržovali podrobným studiem historického materiálu. V závěru konstatuje, že se u některých teoretiků dělnického hnutí, například u syndikalisty Sorela, kterého si jinak vážil, projevuje pohrdání uměním: dosavadní specifickou funkci umělecké tvorby prý v budoucnosti nahradí „osvobozená“ průmyslová práce. Černý pak definuje umění, podobně jako marxisté, jako „osobitou formu poznání“, avšak toto poznání nemá pro něho ráz intelektuální, nýbrž „smyslový“, a jeho funkce není utilitární, nýbrž se vztahuje k vyjádření „smyslu zcela vnitřního“.⁴

³ V. Černý: *Paměti* 2. Toronto 1982, s. 330.

⁴ V. Černý: Historický materialism jakožto umělecká kritika, in *Tvorba a osobnost* 1, s. 77.

Ve svém referátu jsem se pokusil čelit dvěma námitkám Václava Černého, jež se týkaly jednak marxistického determinismu, vylučujícího individualitu jako nahodilost, jednak Hegelovy trichotomie, kterou mnozí marxisté horlivě používali. Ve filozofických spisech Marxe a Engelse i v jejich korespondenci jsem našel vhodné pasáže, které vlastně vycházely vstříc Černého námitkám. Z některých výroků zakladatelů marxismu skutečně vyplývalo, že náhodu ze svého pojmového systému nevylučovali, i když byla jistě ještě velická vzdálenost mezi uznáním náhody v rovině teoretického uvažování a mezi tím, jak se s ní pracovalo v rovině rozboru konkrétního historického a společenského procesu.⁵ Pokud jde o Hegelovu dialektiku, byl můj úkol snazší, protože jsem znal a s chutí ocitoval Marxovy ironické poznámky o Steinových „dřevěných trichotomiích“. Můj výklad, nebo chcete-li, obrana marxismu byla dobře míněná – dokonce jsem celou kapitolku věnoval kritice dogmatismu. Ale v té době jsem, pravda, nemohl překročit svůj stín, horizont svého tehdejšího zanícení a své naivity, s jakou jsem chtěl rozhodovat o tom, který marxismus je ten pravý a které poučky jsou zkreslené.

Buď jak buď, profesor Černý nereagoval na můj referát bezprostředně, ale až za týden, kdy vystoupil s obsáhlou polemickou odpovědí. Položil mi tehdy, tuším, dvanáct otázek, o kterých se potom diskutovalo ještě i příštího týdne. Nemyslím, že by vzájemná výměna názorů probíhala ve sféře nějaké hysterické předpojatosti nebo zloby. Jen jednou profesor Černý zvedl hlas a připomněl mi (spor se týkal odpovědnosti spisovatele), že si musím uvědomit, že on svoji odpovědnost dokázal účastí v ilegálním boji a že za svoji angažovanost málem zaplatil životem. Reakce profesora mne upřímně zamrzela, a ihned jsem se mu omluvil. Dovedl to ocenit a diskuse pokračovala dál, aniž vybočila z mezí racionálně vedeného akademického sporu.

V závěru těchto několik týdnů trvajících disputací Václav Černý rozhodl můj referát kladně, dokonce mě pozval k sobě domů a tam mne požádal, abych svůj referát dal k dispozici pro uveřejnění v *Kritickém měsíčníku*. To mě samozřejmě velmi potěšilo; v neposlední řadě také proto, že jsem jeho žádost považoval za gesto loajality vůči světovému

⁵ Louis Althusser dokonce dospěl k názoru o „aleatorické povaze materialistického pojetí světa, které není určeno počátečním principem zakládajícím veškerý smysl věcí. (A. Althusser, *Sur la philosophie*, Paris 1994).

názoru, který jsem si začal osvojovat již za války na střední škole a k němuž jsem se po válce horlivě hlásil. Než jsem však text seminárního referátu stačil upravit pro tisk (ve svých starých papírech jsem dokonce našel i část nové verze), čas se povážlivě naklonil a *Kritický měsíčník* přestal vycházet. Byl zakázán.

2.

Dovolte mi nyní rozhovořit se o dobové situaci, bez jejíž znalosti celá řada událostí a faktů tehdejšího bouřlivého převratu visí takříkajíc ve vzduchu, a nemůže být objektivně vyložena a posouzena. Něco jiného je odsudek doby a jejích protagonistů z dnešního stanoviska, něco jiného je rozbor doby, jenž bere v úvahu její vlastní omezený historický horizont a přihlíží k iluzím a omylům tehdejších lidí, kteří nedisponovali (ani nemohli disponovat) množstvím informací, které dnes může mít každý, kdo nechce zapírat nos mezi očima.

Václav Černý v *Pamětech* píše, že „v roce 1945 již dávno celý svět byl poučen o podstatě stalinismu a zeskeptičtěl k jeho metodám, zjevná byla pravda o procesech let třicátých, vědělo se povšechně o pracovních táborech, věznicích, o hekatombách lidských životů, o nelítostném ego-centrismu, o vyhlazovací megalomanii Diktátorově /.../“.⁶ Kéž by to byla pravda! Kéž by si na Západě i u nás lidé politicky a intelektuálně vlivní uvědomovali v celém rozsahu skutečnost stalinského systému a nebezpečí, které odtud světu hrozí! A kéž by to bývali dovedli veřejnosti a zejména mladým lidem vysvětlit!

Nemohu tu nevzpomenout vystoupení Jana Masaryka v Olomouci. Bylo to, tuším, v roce 1946, kdy se tento snad nejoblíbenější tehdejší politik, kterého nikdo nemohl podezírat ze sympatií k diktatuře, ať už jakéhokoli ražení, upřímně rozhovořil o pozitivních dojmech, které si odnesl ze setkání se Stalinem. Líčil ho jako prostého muže, podobného Bosňákům, podomním obchodníkům, kteří před válkou nabízeli od domu k domu skromné zboží, různé cetky vyložené v přenosné košatině. Ale přitom prý je Stalin vzdělaný člověk, zdůrazňoval Jan Masaryk. Při poslední návštěvě v Kremlu se ho prý sovětský předák zeptal, co dělá profesor Hrozný, jak pokračují jeho chetitologické výzkumy. A on mu

6 V. Černý: *Paměti* 3, Brno 1992, s. 294.

mohl zrovna nabídnout jeho knihu, která nedávno vyšla a kterou měl náhodou s sebou! Uplynuló mnoho let, než jsem pochopil, marxisticky řečeno, „zákonitost“ této náhody. Ale Jana Masaryka tehdy nenapadla možnost, že by šlo o velmi prostý trik, inspirovaný tajnou prohlídkou jeho zavazadel.

Řeknete třeba, že je to jen drobný případ, z něhož se nemohou dělat velké závěry. Ale mohou! Především to vypovídá o velkých iluzích, jež si dělali mnozí lidé o Stalinovi a jeho zemi, a to nejen prostáccí, jako nějaký olomoucký studentík, ale i výtečně informovaní státníci a demokraté od kosti. Vždyť Stalin byl tehdy ctěn jako jeden ze tří hlavních strůjčů vítězství nad fašismem, jako spojenec západních demokratických mocností, jako uskutečňovatel nebývalých společenských proměn, o nichž i mnozí jeho odpůrci hovořili s respektem.

A iluze si dělal samozřejmě i profesor Černý. I když třeba viděl do sovětského politického zákulisí a zejména do některých jeho ideologických a historických dimenzí víc než jiní lidé, pravděpodobně se domníval, že u nás přece jen nebude tak zle. Že ho zaštiťuje jeho upřímná socialistická víra, jeho odborná autorita a v neposlední řadě i odbojové zásluhy. Iluze měl však tehdy kdekdo, především však mnoho mladých, nezkušených lidí, kteří byli v době dospívání traumatizováni válkou a kteří později, když, jak se zpívalo v písničce, „dozrál čas“, byli připraveni vrhnout se do bořivé i tvořivé práce. My (myslím tím některé své přátele, tehdejší marxistické studenty ze semináře srovnávací literární vědy) jsme se domnívali, bohužel mylně, že profesorovi Černému na fakultě nehrozí žádné administrativní potíže. Vždyť patřil k cenným specialistům, odborníkům, kteří, jak o tom po Říjnové revoluci hovořil Lenin, jsou i pro novou společnost užiteční, a nemají být proto zbavováni možnosti pracovat ve svém oboru. Tento názor jsem v té době také opakovaně zdůrazňoval na nejedné stranické i veřejné schůzi.

Skutečnost však byla jiná. Situace v celé zemi, a tedy i na Filozofické fakultě, se začala od podzimu roku 1949 rapidně zostřovat. Události šly ráz na ráz. Stranická organizace fakulty se začátkem roku 1950 octla v zorném poli nejvyšších stranických orgánů jako nespolehlivá, jako *slabý článěk řetězu*. Byl odvolán celý fakultní výbor a nařčen z nedostatku bdělosti. Na sekretariátu si podávali dveře ideologičtí experti, Hendrych, Štoll, Pelikán a další. Jedno disciplinární řízení následovalo za druhým. Houstla hysterická atmosféra. Příchod studentů z takzvaných dělnických přípravků situaci ještě zhoršil. Mnozí z nich byli čestní lidé, kteří chtěli studovat, ale někteří vzali doslova pokyn strany, aby pečlivě

hlídali nespolehlivé soudruhy maloměstáckého původu. Procházeli jsme procesem „ideologické převýchovy a bojového zocelení“. Byli jsme vyzýváni k tomu, abychom „bili měšťáka v sobě“. Procházeli jsme školou třídní nenávisti. Nemohu zapřít, že jsem se tou houštinou prodíral s velkými nesnázemi, i když jsem měl dobrou vůli. Kierkegaard, o němž se tehdy profesor Černý zmiňoval ve svých přednáškách o existencialismu, charakterizoval revoluční dobu a její protagonisty takto: „Revoluční doba je bytostně zanícená, a proto i bytostně kultivovaná; /.../ může být třeba i násilná, bezuzdná, divoká, ke všemu jinému než k vlastní ideji bezohledná, ale z *hrubosti* se sotva dá nařknout /.../. Ten, kdo je prodchnut bytostným zanícením, jež se vztahuje k nějaké ideji, je bytostně obrácen do sebe, ať je jeho úsilí sebevíc obráceno navenek, není nikdy hrubý. O vichřici, zemětřesení ani o běsnění živlů neříkáme, že jsou hrubé.“⁷

V té převratné době jsem měl vysoké mínění o takovém bytostném, k revoluční ideji zacíleném zanícení, ale leccemus jsem nerozuměl. Nedávno se mi po mnoha letech dostal do rukou můj sešit s přednáškami Arnošta Kolmana o axiologii, učení o mravnosti.⁸ Autor koncipoval své lekce jako generální kritiku etických učení, které se odklánějí od marxistického pojetí sociálně utilitárního jednání a hodnocení skutečnosti. Dovoďte mi ocitovat z mých kritických přípisků dvě pasáže, v nichž pravděpodobně zaslechnete echo hlasu vám dobře známého. První se týká poslušnosti třídních morálek: „Nemůžeme změny třídních morálek (např. feudální a buržoazní) považovat pouze za *další stupeň* vývoje k ideálu mravnostnímu? (Každá doba má svůj ideál mravnostní, který se neustále vyvíjí, ale ve smyslu doplňování, ne vystřídání – tento ideál mravnosti vznikl obdobně jako např. v matematice pojem ideálního trojúhelníku, bodu atd.) Někteří myslitelé viděli ideál mravnostní již v dávných letech hodně zřetelně (Ježíš). – Nesouhlasím s negativním vyvozováním mravnosti. Změna společenského řádu sice navozuje i změnu morálky, to je pravda, ale napravovat morálku tím, že odejmu možnost nemorálního konání je příliš zjednodušené řešení, i když zdánlivě velmi účinné. Na jedné straně se vyžaduje výchovná práce k nové morálce socialistické, na druhé straně se pomíjí.“

⁷ S. Kierkegaard: *Současnost*, Praha 1969, s. 6.

⁸ A. Kolman: *Sovětská filozofie: učení o mravnosti*, 1947–48, záznam přednášek zimního semestru, rkp. M. Grygara.

Druhá poznámka se týká Kolmanovy teze, že sovětská morálka hlásá nenávist k nepřátelům, že láska k nepřátelům neexistuje, že je to pokrytectví, protimluv: „Co když špatně si určím nepřátele a budu nenávidět člověka, který má dobrou vůli být mým přítelem nebo který jednoduše nemá tentýž názor jako já.“⁹

Buď jak buď, nebylo divu, že s těmito názory jsem se dostal před disciplinární komisi, která proti mně vytrasila nařčení z „revizionistické, sociálně demokratické úchytky“. Bránil jsem se, jak jsem dovedl, i když moje možnosti hájit se takříkajíc na ideologickém poli byly velmi omezené. Před vyloučením ze strany mě zachránilo zřejmě jen to, že moji odpůrci použili i argumentů *ad hominem*, jež jsem naštěstí mohl vyvrátit dokazatelnými fakty. Můžete si snad pomyslet, že ta „sociálně demokratická“ úchytka nemohla být tak nebezpečným hříchem. Ale byla. Jestliže se ještě bezprostředně po únoru 1948 hovořilo o národní kultuře, o demokratických tradicích českého dělnického hnutí, o Palackém a Masarykovi jako o osobnostech, k nimž se nový socialismus hlásí, pak byl tento v jistém smyslu smířlivý nebo pozitivní tón rychle vystřídán jiným, bojovným, paušálně odsuzujícím všechno, co nebylo stoprocentně sankcionováno marxismem, lépe řečeno momentálním zájmem stranické politiky.

V takové situaci se stále hlasitěji ozývalo heslo boje proti *nepřátelům uvnitř hradeb*. Podle této stalinské teze dělnickému hnutí a straně největší nebezpečí nehrozí od zjevných odpůrců, ale od lidí, kteří nevystupují jako vyslovení nepřatelé, ale jako souputníci, nebo dokonce jako dovedně maskovaní a navenek horliví stoupenci. V dané souvislosti se nám nemůže nevybavit Černého brilantní analýza stalinismu jako *konspirace*.¹⁰ Odpovídá Stalinově pervertované mentalitě, že očekával používání těchto skrytých a zákeřných metod i od nepřátel. Teze o vnitřním nepříteli byla „dokazována“ obłudnými politickými procesy, které co do rozsahu a krutosti neměly obdobu v jiných evropských zemích, spadajících tehdy do sféry sovětské kontroly a moci. Čím více demokratických a svobodomyslných reziduí se v poválečném československém komunistickém hnutí projevovalo (tyto vlivy od konce třicátých let bezpochyby zesílily), tím důkladnější musela být čistka a zastrašovací kampaň.

⁹ A. Kolman, cit. přednášky, s. 30 a 33.

¹⁰ V. Černý: *Paměti* 3, Brno 1992, s. 139–142.

Koneckonců byla to stará praktika něčajeovců, kterou známe z Dostojevského *Běsů*. Nic tak neposílí soudržnost bojové skupiny jako společná likvidace nespolehlivého člena. Kolektivní vina jako tmel.

3.

Bereme-li v úvahu uvedené dobové souvislosti, pak musíme konstatovat, že všechny upřímně míněné pokusy Václava Černého spolupracovat po válce, a dokonce i po únoru 1948, s komunisty, byly již předem odsouzeny ke krachu. Uplatňovala se tu ďábelská logika: čím víc se snažil vyjít marxistům a komunistům vstříc, ať už šlo o literární vědu nebo o politickou teorii a publicistiku, čím víc mu někteří jeho oponenti nebo partneři v diskusi naslouchali, tím se stával inspirátorem a organizátorem totalitní společnosti podezřelejším a nebezpečnějším.

Vezměme si třeba Černého kritiku existencialismu. Ta byla nejen originální, ale šla také plně vstříc tehdejšímu patosu doby, stojící na prahu výstavby nové společnosti. Václav Černý chtěl individuum kultivovat a jako svobodnou osobnost vyvázat z pouhé fyzické a biologické danosti, jež byla pro mnohé francouzské existencialisty nepřekročitelná, a stávala se tak stálým zdrojem úzkosti, absurdity a pesimismu. Navíc Černý spojoval toto pozitivní řešení se socialistickým životním postojem: „Nuže, jakožto disciplína projektu, jímž člověk popírá minulost a budoucnost konstruuje *sporem*, přerušením souvislosti a dynamismem svobodné volby, jeví se existencialismus také jako přirozená i záměrná justifikace revoluce. /.../ Spravedlnost není leč jiné jméno svobody subjektu, z níž osobnost vzniká /.../. Plyne pak z něho i logicky nutný poměr osobnosti vskutku pravdivé k onomu hnutí, jež usiluje uspořádat sociální vztahy tak, aby nespravedlnost nejen byla činem trestným, ale přímo technickou nemožností: jsouc sociální již svou podstatou, osobnost /.../ je tedy přirozenou tíhou svého mravního obsahu osobností *socialistickou*.“¹¹

Význam existencialismu pro socialismus viděl Černý v důrazu kladeném na osvobození individua. Přitom opakoval svoji kritiku marxismu jako učení jednostranného, jež zanedbáváním svobody jednotlivcovy se zpronevřuje „vlastním cílům sociální proměny“. Existencialistickou

¹¹ V. Černý: *První a druhý sešit o existencialismu*, Praha 1992, s. 60–61, 71.

filozofii, zdůrazňující svobodnou volbu individua, Černý spojoval s tradicí anarchistického postoje ke světu. Pokud jde o tehdejší marxistickou kritiku existencialismu, Černý myslím dobře vystihl její sterilnost. Měla spíš *asanační* ráz, a nemohla dát popud k řešení nebo aspoň artikulování některých otázek, které tehdy visely ve vzduchu.

Zastavme se též u Černého statí vydaných v roce 1946 pod titulem *Boje a směry socialistické kultury*. Kolik je tu dobré vůle i snahy, aby nebyl postaven do pozice, jak se tehdy říkalo, reakcionáře či konzervativního staromilce! Chtěl spolupracovat. A i ve své vědecké práci projevoval mnoho dobré vůle.

Miroslav Červenka již ve svém příspěvku, věnovaném Černého studii *Émile Verhaeren a jeho místo v dějinách volného verše*,¹² poukázal na to, jak tu byl autor poplacen krátkým spojením, některým aktuálním ideologickým tendencím. O tři roky později Černý vydal knihu *Lid a literatura ve středověku, zvláště v románských zemích*, která se jak svojí tematikou, tak také metodou hlásila k marxismu a k dobovému zájmu o utlačované společenské vrstvy. Je to něco, za co by se měl profesor Černý stydět? Jistě ne. Avšak v *Pamětech 3* (1945–1972), vydaných v Brně v roce 1992, je o ní pouze neúměrně stručná zmínka, zatímco v jejich prvním, torontském vydání¹³ je příslušná kapitola včetně závěru knihy vypuštěna.

Václav Černý v tomto dramatickém mezidobí, kdy musel snést nejednu nezaslouženou ránu, neustále opakoval svou *idée fixe*: o socialismu nerozhodnou hospodářské nebo státní reformy, ať jakkoli gruntovní, ale pouze větší míra svobody, kterou nová společnost zaručí každému jednotlivci. Byl to tedy týž etický ideál, který tvořil a tvoří inspirační základ každé socialistické utopie, každého snu o spravedlivější společnosti. V této souvislosti se ovšem Černý dopouštěl z hlediska oficiálního sovětského marxismu jednoho smrtelného hříchu. Mohlo by mu ještě projít, že se s upřímnými sympatiemi dovolával utopických socialistů, zejména francouzských, Saint-Simona či Fouriera. Ale troufnout si obhajovat před marxistickým, už i v praxi vyzkoušeným socialismem, teoretiky anarchismu, hovořit se zanícením o Proudhonovi nebo Bakuninovi, dovolávat se jejich vášnivých apostrofů individuální svobody

12 V. Černý: *Émile Verhaeren a jeho místo v dějinách volného verše*, Praha 1955.

13 V. Černý: *Paměti 4*, Toronto 1983.

a bořivě tvořivého či tvořivě bořivého činu, nesouhlasit s koženým, německy poučkovitým a etatistickým socialismem Marxovým – to už úředníky moskevského Ústavu Marxe, Engelse, Lenina a Stalina i jejich pražské učedníky muselo opravdu zvedat ze židle.

Smysl předúnorových polemik Václava Černého a jeho horlení je však zřejmý. Šlo mu jen a jen o to, aby se v naší společnosti, která tehdy stanula na prahu socialistické přestavby, neztratila původní myšlenka a smysl vytčeného úkolu, totiž požadavek větší svobody pro každého. Šlo mu, jinak vyjádřeno, o vyšší míru a kvalitu etických hodnot. Dobře vím, že dnes nad tímto úsilím mnozí lidé krčí rameny. Že dávají zapravdu teoretikům soudobého liberalismu, Friedrichu von Hayekovi nebo Miltonu Friedmanovi, kteří jakýkoli socialismus fatálně spojují s nesvobodou, se zotročením. Nechci se zde pouštět do úvah, které se možností mého příspěvku vymykají, dávám však k úvaze jednu otázku, které se nemohu zbýt. Nenakupilo se v lůně evropské západní společnosti od dob rozpadu feudálních monarchií dost a dost nespravedlnosti a nesvobody, dost a dost útisku, krizí a válek, jež nemohly nevzbudit protesty spojené s úsilím vymyslet nějaké nové, lepší společenské uspořádání? A nenakupilo se v naší zemi po válce dost a dost krutých zkušeností, jež se staly pobídkou k radikálnímu odvratu od minulosti?

Vraťme se však k Černého pojetí socialismu, k jeho přesvědčení, že Marxův socialismus by se měl obrodit rehabilitací anarchistických ideálů osobní svobody. Kasárenský socialismus, který se u nás začal po únoru 1948 rýsovat (tento pejorativní termín najdeme ostatně již u Marxe), jistě nesplňoval prastaré sny socialistických snůlků – vzpomeňme třeba Klácela nebo Bolzana. Na druhé straně se mi však nezdá, že by byl právě anarchismus, jak jej známe z praxe, pravou zárukou individuální svobody, té nejvyšší etické hodnoty. Myslím, že Černý si anarchisty notně idealizoval. Když jsem těsně před únorem 1948 četl jeho stať *Socialistický rok 1948 a jeho dědictví*¹⁴, měl jsem už tehdy pocit, že Bakunin nemůže být důstojným Marxovým protihráčem. O těchto věcech jsem měl samozřejmě omezené vědomosti a Marxe jsem přijímal nekriticky. Stačilo však přečíst si Bakuninův portrét v Masarykově knize *Rusko*

14 V. Černý: *Socialistický rok 1948 a jeho dědictví*, *Kritický měsíčník* 9, 1948, č. 1–2, s. 2–10.

a Evropa, abych ztratil o fanfarónském ruském revolucionáři jakékoli iluze. I když Masaryk není vůči Marxovi nijak nekritický, přece jen mu dává ve sporech s Bakuninem, myslím že vždy, zapravdu.¹⁵

Václav Černý, jak bylo jeho zvykem a jak to sám několikrát přiznal, vycházel při posuzování lidí ze své intuitivní zkušenosti. Ta pak předcházela intelektuálnímu poznání, jeho průběh a výsledky vlastně již determinovala. Je to typický přístup *kritika*, který správnost své analýzy opírá o osobní dojmy, o vnitřní zření. Ale není to přístup *analytika*, jenž usiluje o potřebný odstup od předmětu svého výzkumu a nechce být vlečen apriorními momenty osobního zájmu či sklonu. Úskalí tohoto postupu se nejmarkantněji projevilo v Černého závěrečném posouzení a odsouzení marxismu. Ve způsobu, jakým vyvozuje všechny nečnosti i bludy tohoto učení z židovského původu Karla Marxe, jakým vyzvedá účast Židů v bolševické revoluci, jak spojuje Slánského neblahou politickou činností s jeho semitstvím. A konečně jak geneticky spojuje celé komunistické hnutí s géníem židovským, který prý už po staletí bojuje se svým protějškem, křesťanstvím. Tyto stránky *Pamětí* nemohu číst bez vnitřního odporu. Chtělo by se mi přihlásit se o slovo a říci: „Pane profesore, nesouhlasím s vámi, mýlíte se, vaši metodu nemohu přijmout! Vždyť vy vyvozujete chyby a poklesky celosvětového, značně různorodého a rozporného společenského hnutí z osobních neřestí jednoho filozofa, ideologa, ekonoma. A tyto neřesti zase determinujete rasově, Marxovým židovským původem. Takovým způsobem opravdu nemůžeme postihnout úlohu osobnosti v dějinách. Cožpak si neuvědomujete, že tu již podáváte ruku temnému géniovi, hraběti Arthuru de Gobineau?“

Samozřejmě není nesnadné pochopit psychologické i etické momenty, které motivovaly obdiv Václava Černého k francouzskému anarchismu. V období dospívání prošel náročnou, i když jistě obdivuhodnou školou francouzského lycea. Ať již na ni vzpomíná s jakýmkoli sympatiemi, nezapírá, že se jeho romantická povaha skrytě bouřila proti rigidnímu režimu starodávného internátu. A kladu si také otázku, zda obrovská suma a zátěž francouzského klasického vzdělání nepřispěla ke zrodu jeho fascinace romantickou vzpourou a k odmítání jakýchkoli vnějších příkazů a kánonů. Jedné části jeho vzpurné povahy a mentality se v rozhodujících letech nedostalo dostatečné saturace. To se pak projevovalo

15 T. G. Masaryk: *Rusko u Evropa* 2, Praha 1931, I, kapitola.

obdivem k těm bezpochyby mimořádným lidem, kteří odmítali ustálený měšťanský pořádek, kteří dobrodružně a přímo obžerně holdovali svobodě a byli připraveni kdykoli ji manifestovat násilným činem, riskující přitom třeba i život. Černému byli hrdinové a titáni blízcí, byl to ostatně dobový rys, který se projevoval pod různými prapory, barvami a korouhvemi. Intelektuálním pendantem politických anarchistů byl pak Václavu Černému André Gide, který ve svém uměleckém díle manifestoval svrchované právo člověka být sebou samým, a to absolutně a jen ze sebe. Černý věru zakusil, a nejen jako mladý muž, ale i na sklonku života, v okamžicích naprosté izolace a ponížení, co to je slast oddávat se „bytosné potřebě svobody“ jako „volnosti osobní zvůle na samém okraji hříchu“.¹⁶ Tato koncepce osobnosti a svobody spojila jeho fascinaci anarchistickými idejemi (s anarchistickou praxí neměl žádné zkušenosti) s filozofickým personalismem, jaký pěstoval například Emmanuel Mounier, šéfredaktor časopisu *Esprit*.¹⁷

4.

Závěrem mi ještě dovozte osobní poznámku, kterou chci reagovat na způsob, jakým se Václav Černý na několika místech *Pamětí* zmiňuje o mně. Koneckonců, nebude to zpráva pouze o mně, ale i o době a o tom, jak Černému někdy v *Pamětech* jeho zaujatá *Dichtung* překrývá a zatemňuje *Wahrheit*. Když se mi do rukou dostalo torontské vydání čtvrtého (třetího) svazku *Pamětí*, nečekal jsem, že tam bude mnou popsaná epizoda z profesorova poúnorového semináře nějak zvlášť upomínána. Přestože jsem – s jistou dávkou opatrnosti – tu a tam za ním do Prahy posílal některé své zvědavé amsterodamské studentky a přestože jsem je jednou také požádal, aby mu ode mne předaly několik francouzských publikací Skirova nakladatelství, o nichž jsem se domníval, že mu udělají radost, nečekal jsem, že by to mohlo mínění starého pána o mně nějak výrazně ovlivnit. Musel jsem počítat s tím, že mne jako exponenta jemu cizí, ba nepřátelské síly nebude nijak zvlášť šetřit. Že mne třeba po příkladu Danta posadí do Očistce, někam hodně blízko pekelným plamenům. Ale on mne vrhnul zrovna do toho nejhoršího, devátého pásma Pekla. Proč, proboha, toto odsouzení?

¹⁶ V. Černý: *Paměti* 2, Toronto 1982, s.132.

¹⁷ Srov. E. Mounier: *Communisme, anarchisme et personalisme*, Paris 1966.

Jistě to má na svědomí můj zajisté špatný a ostudný článek o Teigovi z podzimu 1951,¹⁸ který mne jako moje neodbytné *bête noire* doprovází už dobrých čtyřicet let a občas na mne, jako zase nedávno, zlověstně pošťkává. Ale zřejmě to s ním budu muset ještě pár let vydržet. (Připomíná-li ovšem někdo *bojů hluk*, od nichž nás dělí propast již bezmála půlstoletá, nemusí jít zrovna o minulost. Ve hře bývají spory docela současné. Nemá-li oponent po ruce věčný argument, rád paběrkuje v minulosti: však počkej, holenku, něco už na tebe vyhrabeme!) O některých událostech a lidech oněch dávných let se ještě chci při vhodné příležitosti rozepsat, nyní se omezím jen na nejdůležitější fakta týkající se vzniku zmíněného článku a jeho odezvy.

Někdy v létě 1951 mě Ladislav Štoll, jehož seminář jsem navštěvoval, požádal, abych napsal stať, která by přinesla kritické shrnutí Teigových konfliktů se stranickou marxistickou kritikou. Do této práce se mi příliš nechtělo. Viděl jsem, že tady už jde do tuha. A přímo jsem se zeptal, jaká je nynější situace Teigova, jaké pro něho plynou osobní důsledky ze Štollovy nedávné ostré kritiky. Štoll mne ujistil, pamatuji si to doslovně, že strana dá Teigovi příležitost se uplatnit, že udělal také dobré věci, že je výtečným grafikem. V tomto smyslu nemám mít skrupule. A ihned se mi dostalo malého školení v třídní nenávisti: ideologický boj prý není namířen proti osobám, proti konkrétním lidem, ale proti názorům, jichž jsou oni nositeli.

Když jsem článek odevzdal, redakce *Tvorby* jím nebyla nijak nadšena. Je to prý seminární práce, ne článek do stranického tisku. Žádali aktualizaci a ostřejší tón: musí tam být kritizováni i někteří Teigovi přívrženci; v této souvislosti padlo také jméno Václava Černého. Tomu jsem dobře nerozuměl, protože jsem věděl, že Černý s Teigem neměl nikdy nic společného a surrealismus také nijak neobdivuje. Samozřejmě jsem nevěděl, že se tehdy s Teigem sblížil, že se stýkali. O tom, že Karel Teige 1. října zemřel na selhání srdce, jsem neměl rovněž ani potuchy. Můj článek vyšel jako monstruózní nekrolog někdy koncem října. Když jsem si přečetl redakční upravený text, byl jsem šokován. Ani titul stati nebyl

18 M. Grygar: Teigovština – trockistická agentura v naší kultuře, *Tvorba* 20, 1951, č. 42, s. 1008–1010, č. 43, s. 1036–1038, č. 44, s. 1060–1062.

můj. Mé jméno bylo uvedeno pod článkem, jehož definitivní znění jsem nemohl nijak ovlivnit. Hemžilo se tam přípisky a vsuvkami, objevil se dokonce Nezvalův citát, připisovaný Teigovi.

Viděl jsem, že je zle. Ihned jsem poslal na sekretariát strany dopis, v němž jsem se od stati distancoval. Nedostal jsem žádnou odpověď, zato jsem se doslechl (byl to mimochodem Jaromír Lang, člověk, kterého jsem vysloveně nesnášel, kdo mi to s jistou škodolibostí sdělil), že Teige spáchal sebevraždu a že se v této souvislosti hovoří o mém článku. Tuto fámu zřejmě Václav Černý zaslechl a takto ji zaznamenal v *Pamětech*: „Také, když v *Tvorbě* zahájena protitrockistická kampaň a v její souvislosti vyšel inspirovaný článkový útok Mojžíra Grygara proti Devětsilu, Teige strašně znervózněl, tušil blížící se úder.“¹⁹ Pozadí této hrozné kampaně, ve které jsem, bráno z kterékoli strany, sehrál zlou a trapnou úlohu, se mi poněkud objasnilo, když jsem dostal do rukou výbor Štollovy korespondence, který vyšel po jeho smrti.²⁰ Jsou tam otištěny dva obsáhlé dopisy, v nichž Teige reagoval na Štollovu kritiku z *Třiceti let bojů za českou socialistickou poezii*;²¹ jejich sebekritický a kající tón by musel uspokojit každého, komu by opravdu šlo o věc, a nikoli o osobu. Když si u mne Štoll objednal článek, o dopisech se ani slovem nezmiňl; když se však rozjela mašinérie politických procesů a *Tvorba* jako tzv. *prodloužená ruka Slánského v kultuře* byla zastavena, sám jej horlivě kritizoval za levičáckou úchylku a za maloměšťácký radikalismus.

Účinek zmíněného útoku proti Teigovi jsem se později snažil zmírnit či napravit jednak autokritickou statí uveřejněnou v *Kulturní tvorbě* 1964²² a heslem *Karel Teige*, napsaném pro *Slovník českých spisovatelů*,²³ jednak řadou statí, v kterých jsem se pokoušel vystihnout pozitivní umělecký i společenský význam české avantgardy.

19 V. Černý: *Paměti* 4, Toronto 1983, s. 293–294 (viz též V. Černý: *Paměti* 3, Brno 1992, s. 252).

20 L. Štoll: *Z kulturních zápasů (Vzpomínky – rozhovory – portréty – statí – korespondence)*, Praha 1986.

21 Tamtéž, s. 249–256 (viz též K. Teige: *Osvobozování života a poezie*, Výbor z díla 3, Praha 1994, s. 581–593).

22 M. Grygar: Karel Teige včera a dnes, *Kultura* 1964, č. 44, s. 4–5.

23 *Slovník českých spisovatelů*, red. R. Havel a J. Opelík, Praha 1964. Francouzský překlad hesla in *Change* 10 (Prague. Poésie. Front gauche), Paris 1972.

Štollova kritika mého *levičáctví*, která se v osudném roce procesů odehrávala spíše za zavřenými dveřmi stranických sekretariátů a plenárek, byla o deset let později vystřídána otevřeným útokem na nejvyšším ideologickém fóru.²⁴ V očích Ladislava Štolla, Jiřího Taura i jiných stranických ideologů jsem byl nespolehlivým revizionistou. V roce 1969 se moje publikace octly na indexu a Štoll útok zopakoval.²⁵ Slova byla skoro stejná, ale doba byla mnohonásobně horší, ba téměř bezvýchodná. Přibližně v téže chvíli se Václav Černý pustil do psaní posledního dílu svých *Pamětí*. Mnohé události šedesátých let přitom zcela pominul.²⁶

Uvažuji-li někdy o těchto věcech, říkám si, kdo a kdy jednou tu krutou a absurdní dobu pravdivě popíše. Lež se totiž rodí nejen z vědomých tvrzení, která jsou v rozporu s evidentními fakty, ale také z neochoty brát v úvahu souvislosti, které se nehodí. A samozřejmě je velmi často stimulována hněvem. Někdy se manifestuje generalizací, která spočívá v nepatrné stylistické operaci, například v synekdoše. Převeďte-li konkrétní jméno do plurálu, můžete mu snáze podsouvat libovolné atributy.

Václav Černý si mohl například dobře ověřit, že jsem nebyl členem poučnorových prověřkových komisí; sám jsem se musel dostavit před takový tribunál (byl jsem tehdy teprve ve druhém semestru). Přesto mne však zařadil do jedné takové zničující souvislosti: „Lidé vědecké slibnosti Josefa Svejkovského, Edvarda Hodouška, Jana Vladislava, Petra Kopty postrčení pod nůž Růžen Grebeníčkových, Vladimírů Brettů, Mojžířů Grygarů!“²⁷ Ale já jsem, probůh, ani Svejkovskému, ani Hodouškovi, ani Vladislavovi, ani Koptovi vlásek nezkřivil, natož abych se na ně řítil s nožem. Některé z nich jsem ani neznal! (A pokud jde ne o Josefa, ale o Františka Svejkovského, ten přece mohl nerušeně studovat a navíc se s ním přátelsky stýkám až hezkou řádku let.)

Rozumím dobře, že v dobách vrcholné tísně plnily *Paměti* pro svého autora také, a snad především, funkci vnitřní satisfakce, psychologického uvolnění, odreagování zlých prožitků a pocitů. A také vím, že i hněv

24 L. Štoll v diskusi na celostátní konferenci Komunistické strany Československa, *Rudé právo* 7. 7. 1960, s. 6.

25 L. Štoll: Některé otázky zaměření metodologie literárněvědného bádání, in *Z kulturních zápasů*, s. 142.

26 M. Jungmann: Paměti Václava Černého jako memento, *Listy* (Řím) 14, 1984, č. 4, s. 70–73 (viz též in *Paměti Václava Černého v kritickém zrcadle exilu a disentu*, *Tvar* 6, 1995, č. 6, Příloha *Tvary*, sv. 6, s. 15–19).

27 V. Černý: *Paměti* 3, Brno 1992, s. 277.

má svoji poetiku a rétoriku. Věřte mi však, že dostat se do terče invektiv a sarkasmů Václava Černého není nic záviděníhodného, zejména když víte, že útoky nejsou oprávněné.

Paměti jsou smutná četba, protože odrážejí tragickou dobu prizmatem ukřivděného a zatrpklého vědomí. Ale jsou smutné také proto, že člověk, který si tak zakládal na pravdě a cti, sám již tyto hodnoty, zaslepen hněvem a hořem, nebyl s to ověřovat a chránit.

Chtělo by se mi oslovit svého učitele, kterého jsem si vážil a který mě inspiroval, a to i tam, kde jsem ho nechtěl v jeho odborné a kritické metodě následovat. Chtělo by se mi zeptat se ho: „Pane profesore, je tomu opravdu tak, že peklo jsou vždy jen ti druzí? A nedovede se někdy vloudit i do duší hrdých a vášnivých, snad právě proto, že jsou tak hrdé a tak vášivé?“